

SAFED, LEGENDA I STVARNOST

Arhitektura starog grada

Prije no što kročimo u Obećanu zemlju Kanaansku, želim vas pozdraviti i zahvaliti se što ste me došli slijediti, da zajedno prođemo jednim sjećanjem, putem od slijetanja do polijetanja, od dolaska do odlaska ili od početka do kraja.

Tragovi Babeljevih, Kišovih i Singerovih knjiga u meni su oduvijek tvorili želju da posjetim Izrael, zemlju ljepote i čuda, svetih grobova i proroka, zemlju legendi i bajki. Te su mi rasklopljene stranice otvarale neki stari novi svijet. I novi, kažem, jer je spuštanjem na telavivski "Ben Gurion" za mene počeo put kroz jednu kulturu i tradiciju, drugačiju od dotad upoznatih ili barem naslućenih, fascinantnu i pomalo nedokučivu.

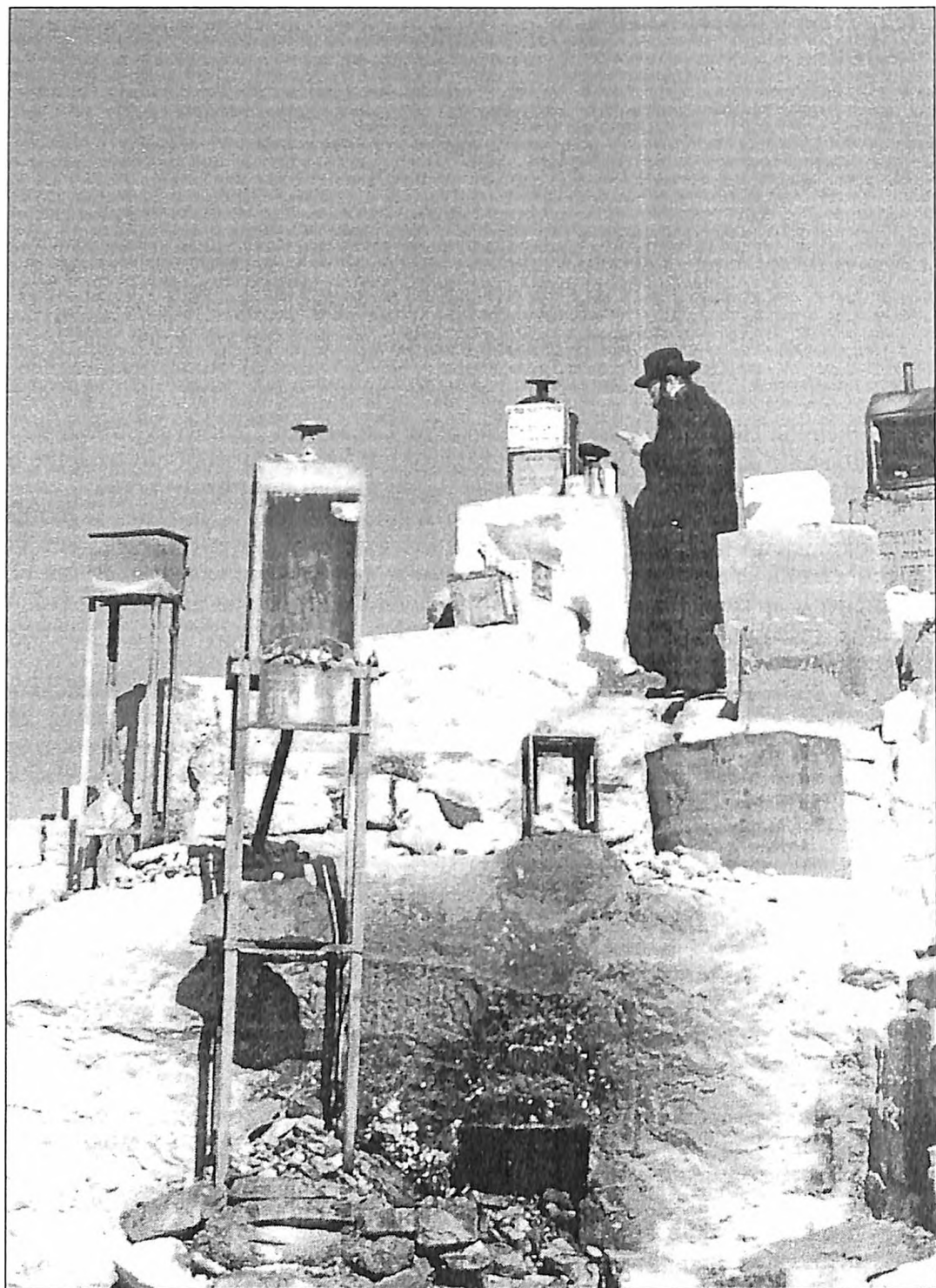
U Izraelu sam provela tri mjeseca, radeći na dokumentiranju objekata spomeničke vrijednosti. Od Safeda na sjeveru, kojim zima donese snijeg na vrhovima planina Meron i Ka'anan, do pustinje Negev, Ber-Ševe ili Dimone na jugu, mnoštvo stvari se u prostoru dešava; mnoštvo gradova živi svoju različitu istoriju i različitu ljepotu.

Teško je, stoga, govoriti samo o jednom gradu, odabrati temu po kriterijima nekakve stručne valorizacije ili, jednostavno, estetike. U tom moru okamenjene tradicije, čini mi se, selekciju je najbezbolnije izvršiti na osnovu ličnih dojmova, koji su, kod svakog od nas, vjerovatno, različiti.

Dok sam se pripremala za ovo predavanje, događale su mi se neke čudne stvari: sjećanja su se preklapala, potiskivala jedno drugo. Pa sam se pitala: da li govoriti o drevnom Jerusalimu, pred čijom se ljepotom mora zanijemiti? Ili o igri svjetla i sjene na bijelim kubusima Tel Aviva, njegovim blještavim kvartovima umrljanim zelenilom palmi; o čaroliji potpuno novog grada, izraslog kao u priči na poljanama mašti arhitekata raznih naroda, koje je u Izrael dovela želja da grade nešto što se zove internacionalnom i "Bauhaus" školom, te prave arhitekturu istu na svim meridijanima, veliku u svojoj jednostavnosti.

Govoriti o romantičnoj staroj Jafi, kombinaciji beskrajno bijelog i beskrajno plavog kamena i vode; govoriti o čudesnom urbanizmu Aka, njegovim mračnim uličicama, neočekivanim trgovima, podzemnom gradu krstaša i aromi Orijenta.

Neovisno, međutim, o konačnom izboru, mora se konstatovati da se o zaštiti, obnovi i prezentaciji graditeljskog naslijeđa može mnogo lijepog reći, te ponešto naučiti o ovoj zemlji.

Safed, grob Isaka Lurija, zvanog "Ari"

Kao i svugdje, dešavaju se i tu neuspjele interpolacije, gradi laž u pseudostilovima, replicira uništena stara arhitektura, bez pravog opravdanja. Ali, svako "protiv" ima i svoje "za", te je bitna činjenica da se, u globalu, nastoji očuvati istinska vrijednost. Čitavi gradovi su radionice arhitekata, skulptora i slikara, koji dolaze da vrijednim objektima ili ruševinama pomognu da produže svoj vijek i odžive ga što dostojanstvenije.

Jedan od takvih gradova je Safed, malo čudesno mjesto s kraja svijeta i početka istorije. O njemu bih željela da govorim. O njegovim kamenim kaskadama, plavim zidovima, o mirisu begela i susama, o hasidskoj muzici i umjetničkoj koloniji, o duhu jednog mjesta u kojem sam se zaista osjećala sretnom, a u svakom luku, prozoru i kamenu vidjela nešto što inspiriše i obogaćuje.

Safed pripada onoj vrsti gradova čija ljepota nije u pojedinačnim snažnim monumentalnim proporcijama što nas čine malim i ništavnim; vrijednost mu nisu sami sebi dovoljni spomenici, koji, neovisno od okruženja, imaju umjetničku vrijednost. Ljepota ovog grada je u njegovom specifičnom urbanizmu, mjerilu za čovjeka i prema čovjeku, u krajoliku s kojim je gotovo srastao, u naivnoj čistoti strukture i atmosferi kojom zrači.

Ovdje se može, dakle, govoriti o ambijentu, kao kategoriji koja podrazumijeva harmoničnu koegzistenciju, jedinstvo prirodnog i stvorenog, te, kao takav, predstavlja i logičan okvir za njegovanje i očuvanje nekih kulturnih, religijskih i tradicionalnih vrijednosti, na drugim mjestima gotovo zaboravljenih.

Naime, sve arhitekture, izuzev one eko-ambijentalne komponente, bezuslovno i potpuno određene konkretnim prostorom nastanka, nose i čitav niz elemenata koji o tome ne ovise, elemenata prenesenih iz drugih sredina, odnosno, estetskih, recimo, simboličkih motiva, čije je izvorište nešto posve drugo.

Tako i kamena arhitektura Safeda, potpuno unikatna i neponovljiva, građena baš po mjeri određene padine, sadrži elemente koji joj, uslovno rečeno, ne pripadaju, nisu autohtoni. Ali, ovdje ne znači da oni narušavaju kontekst; samo ga čine interesantnijim, te usložnjavaju problem njegove zaštite.

Treba, naime, znati dvije bitne stvari. Razne su vojske osvajale ovaj grad; govoreći raznim jezicima, različito misleći, različito su dolazile i odlazile. S druge strane, nalazimo u njemu i veliki broj imigranata. Ljudi koji su se od XVI stoljeća počeli naseljavati u Safedu donijeli su, među odjećom i knjigama, kao miris dunje, zadržan i dio tradicije zemalja u kojima su rođeni. Način građenja i motivi preneseni iz Istočne Evrope, Portugala, Tunisa ili Maroka čine da i u homogenoj prirodnostvorenoj cjelini jedinstvenog ambijenta nalazimo razlike: lagano penjanje od najniže do najviše tačke Starog jevrejskog kvarta u to će nas uvjeriti. Svjedoci smo iznekadjuće promjene sekvenci: razlikuju se sefardske od aškenaskih sinagoga: drugačije su stambene zgrade, dvorišta, ulice. Sve to liči na savršen mozaik; doživljavanje ga kao nedjeljivu sliku ili skup detalja, vješto slijepljenih kamenčića, ovisno o tome s koje distance gledamo. Ili, pošto je o Safedu riječ, kontekstu više odgovara usporedba sa jednim karakterističnim autohtonim vidom judačke umjetnosti. Više dušaste kompozicije su kombinacije tuša i akvarela, kaligrafije i slikarstva; figure na starozavjetnim prozorima formiraju sićušna hebrejska slova; slova tvore riječi, riječi rečenice, a rečenice pričaju biblijsko poglavlje prikazano na slici.

To je, međutim, vidljivo samo izbliza. Baš kao i ovaj grad – izdaleka lijepa slika, izbliza dramatična priča. -

Sve neobičnosti starog Cefata Safeda nisu vezane isključivo za vizualnu predodžbu, zanimljive detalje ili romantičan pejzaž. To je, kako već rekoh, idealan okvir za nešto isto tako značajno, za puls i krvotok, za život ovog grada. Činjenica da na relativno malom prostoru Jevrejskog kvarta postoji čak 15 sinagoga, veliki broj Talmud–tora učilišta i ješiva, govori da su u pitanju specifičan duhovno–sociološki milje, izuzetno jaka tradicija i osebujan način života. Stoga se pred planerima, urbanistima, arhitektima i restauratorima, problem zaštite u ovom slučaju pojavljuje kao izuzetno kompleksan. Možda par rečenica gospodina Bar–Ora, arhitekta, koje ću ovdje pokušati parafrazirati, najbolje ilustruju suštinu ideje za revitalizaciju Safeda.

Amnon Bar–Ur, koji, pored velikog dara, posjeduje još jednu osobinu duhovno bogatih, veliku ljubav za svoj grad, kaže da Safed nije i ne smije biti grad–muzej, mrtav grad. Ponovljena, replicirana arhitektura koja će služiti kao kulisa, scenografija za neku vrstu teatra, odnosno, jedan potpuno tradicionalan način života, neće ga oživjeti niti učiniti da mladi u njemu ostaju. Potrebno je, u stvari, učiniti nešto vrlo jednostavno i, istovremeno, vrlo komplikovano – da stanovnici istinski vole ovo mjesto; omogućiti im dobre uslove za život, posao, popraviti njihove trošne kuće. Jer, kad ga budu voljeli njegovi građani, voljet će ga i svi ostali – putnici i prolaznici. Istorija Safeda obiluje dramatičnim i žestokim preokretima, borbama, pomorima, glađu i epidemijama; čitave vojske raznih zala napadale su kameni grad, ali on je, nekim sretnim čudom, uvijek ostajao i opstajao, te nikad nije sasvim prestao da postoji.

Jevrejski ratovi Josipa Flavija prvi su pisani izvori u kojima se pominje Safed kao utvrđeni grad, jedna od bitnih tačaka tokom velikog otpora protiv Rimljana.

Poeme Hakalira, međutim, daju mnogo poetičniju predstavu, opis mjesta u kojem su početkom svakog mjeseca na vrhovima brda paljenc vatre – vatre radosnice – ali slika grada–utočišta svećeničkih porodica, izbjeglih iz Jerusalema poslije uništenja Drugog hrama, mnogo je bliža duši i suštini Safeda.

O nesumnjivoj starosti i arheološkoj vrijednosti ovog područja svjedoče grobne spilje iz Srednjeg kanaanskog perioda 2200–1500. godine pre n.e., otkrivene na padinama planine Ka'anan.

Linija razvojnog kontinuiteta ovdje je izlomljena, na momente veoma istanjena, ali uglavnom neprekinuta. Tako, i za vrijeme bizantinskog, sve do početka krstaškog perioda, nalazimo tragove egzistencije naselja, a sa sigurnošću se može govoriti o relativno snažnoj jevrejskoj zajednici na početku XIII stoljeća, Rabina Cagoka – vođenoj od Rabi Izadoka, glave Gaon Josef ješive.

U grafikonu uspona i padova, cvjetanja i opadanja, prva značajna tačka je početak križarskog perioda, kada su Safed i Tiberija, nakon vrtoglavog i uspješnog osvajačkog pohoda Normana Tankreda, postali najznačajniji sjeverni gradovi kraljevstva. Znamo da je tvrđava, smještena na najvišoj tački Safeda, čije arheološke ostatke vidimo i danas, rekonstruirana i dodatno utvrđena 1102. godine, kao dio odbrambenog sistema za zaštitu Galileje. Pouzdana godina izgradnje se ne zna, ali se sa sigurnošću može reći da je ova utvrda jedan od najznačajnijih srednjovjekovnih spomenika (križarskog perioda) na tlu cijelog Izraela. Citadela je rekonstrukcijom znatno proširena; odstupanja od tradicionalnog evropskog "Don John" stila bila su uslovljena karakterističnom topografijom.

Uprkos činjenici da je rana gotika već počela osvajati radoznale duše neimara, masada Safeda nosi obilježja romanike. Vitezovi Francuske su je, ustanovivši čuveni templarski red na Svetoj gori, stavili pod njegovu kontrolu.

Nemirne godine koje slijede donijele su teške i iscrpljujuće borbe, u kojim su Safed naizmjenice osvajali krstaši i mameluci. Ugovorom iz 1239, iako poraženi, križari su uspjeli zadobiti grad, te će templari 1240. po drugi put rekonstruirati tvrđavu. U kontekstu vremena, prema važećoj vrijednosnoj skali, ona se poslije intervencije zaista mogla nazvati impozantnom. Od 1247. pratimo slabljenje vlasti krstaša; Safed se tada pojavljuje kao njihovo glavno uporište u Galileji. Vladar s kojim će započeti pravo osipanje kraljevstva, mamelučki sultan Bajbars, osvojiti će grad i po treći put promijeniti fizionomiju utvrde, dodavši toranj visok šezdesetak metara. Safed postaje centar religije, koja se prostirala od Jenina na jugu do predgrađa Sidona na sjeveru, te, dakle, možemo govoriti o postojanju jevrejske zajednice i tokom mamelučkog perioda.

Događaji u svijetu, pozicije velikih država – igrača na svjetskoj šahovskoj ploči, donijeli su neke dobre vjetrove, sretne za ovaj grad, te će XVI stoljeće biti njegov zlatni vijek. Početak turske vladavine u Izraelu se, naime, poklapa sa razdobljem najснаžnije ekspanzije Carstva. U ratovima protiv kršćanskog svijeta, posebno Španije, Turska je svaku vrstu savezništva i pomoći prihvatila raširenih ruku. Veliki broj Jevreja, koji su čarobnjački pronicali u tajne medicine i različitih tehnologija, te uspješno trgovali, došao je u Izrael nakon strašnog egzila iz Španije, Portugala i sa Sicilije. Otomanske vlasti omogućit će im bavljenje njihovima profesijama i naseljavanje na čitavoj teritoriji zemlje. Njihove tradicionalno dobre veze sa Venecijom, a preko nje Mediteranom i kršćanskim svijetom uopće, bile su još jedan od faktora polaganog porasta moći i uticaja Jevreja u Turskom carstvu.

XVI stoljeće, stoljeće velikog cvijetanja i razvoja Safeda, ipak je najčuvenije po velikom broju filozofa i mistika koji su, naselivši se, počeli osnivati svoje škole, podučavati, zapisivati. Kako kaže Dov Silverman u knjizi *Legende Safeda*, najjači duhovi, krem jevrejskog naroda protjeranog iz katoličkih zemalja, odabrat će ovaj grad, privučeni dobrom klimom, niskim taksama, religijskom slobodom i mogućnošću djelovanja. Tako dolazi do formiranja neke vrste "kružoka mudrih", u tradiciji nazvanog "Sveti i ljudi zakona", koji, kroz intelektualizam i misticizam, počinju tragati za putem pravednosti, koji bi mogao ubrzati dolazak Mesije. Kameni grad postaje tako okvir za neko izvanvremensko, izvanprostorno, koncentrisano dešavanje, usmjereno samo ka jednom cilju – dolasku Mesije. Sve što se misli, čini ili osjeća, ima isti izvor i ishodište. Religijski naelektrisana atmosfera, puna blaženstva, mistike, samodovoljne duhovnosti, čini mi se, još tada je ušla kroz sve kapije ovog grada, prodrla u skrivene zakutke i labirinte, te tu, valjda ljepotom i tišinom zarobljena, ostala do današnjih dana.

Takozvano Društvo prijatelja, predvođeno rabinom Alkabecom, običavalo je silaziti u dolinu, te, sjedeći između grobova velikih, voditi kabalističke razgovore. Jedno je od osnovnih načela ove grupe bila vrlo stroga samodisciplina, koja isključuje mogućnost ljutnje i bijesa. Društvo Sukat šalom – okrilje (šator) mira – okupljalo je svoje članove jednom sedmično da bi razmatralo mogućnosti života bez grijeha, radi što bržeg mesijanskog pročišćenja. Česte su bile slike ljudi odjevenih u vreće od sargije, sa šakama punim pepela. Svakodnevni post, plač za

razorenim Hramom i molitve za njegovo obnavljanje imale su karakter apsolutnog pročišćenja srca i duše, koje omogućava komunikaciju s anđelima i primanje onoga što se zove Božija sveprisutnost – Šehina. Pripadnici društva pokajnika su, to prakticirajući, željeli biti daleko od grijeha, potpuno sljedeći Toru.

Način života "Svetih Safeda" izvršio je velik uticaj u svim klasama i na svim razinama svakodnevnog života. Pričali su mi o Rav Baruhu, koji je često budio ljude tačno u ponoć, udarajući u vrata i vičući dok muškarci ne bi izišli i krenuli u sinagogu da mole za dolazak Mesije. Roš hodeš, prvi u mjesecu, bio je dan posta za čitavu gradsku populaciju. Čitav niz humanitarnih udruženja, kao što su Društvo za školovanje siromašnih, pomoć bolesnim i slično, egzistirao je u gradu, a milostinju su davali i socijalno najugroženijim.

Ne čudi onda činjenica da su najveći umovi tog vremena odabrali ovo mjesto za svoje stalno ili privremeno boravište, te u njemu stvorili neka od svojih najčjuvenijih djela. Sve ih možemo, međutim, i danas u Safedu sresti: ulice, sinagoge, čitavi kvartovi nose njihova imena koja pamtimo, a poslije se, ponešeni nekom starom pričom, na ta mjesta vraćamo i pokušavamo priču oživjeti. Mogu reći da mi je to, uglavnom, ovdje i uspjelo.

Najfascinantnija ličnost između mudrih Safeda, svakako je Rabin Isak Ben Solomon Lurija. Rođen u Jerusalimu, odrastao u Egiptu, postao je asketa, te sedam godina proveo živeći na otoku potpuno sam, vraćajući se porodici samo za Šabat. U Safedu nije obitovao niti napisao mnogo. Jedina objavljena knjiga mu je kratki komentar na Knjigu tajni. Međutim, osamnaest mjeseci njegovog boravka ovdje ostavilo je duboke tragove. Isak Lurija je od svojih učenika nazvan Ari, skraćeno od Aškenazi Rabi Isak, što na hebrejskom znači lav. Smatrajući ga kraljem ili lavom u izučavanju Tore, sljedbenici su nastavili gdje je stao, nastojeći da ga dostignu. Sveti Ari je umro 1572. okružen učenicima, uz zvuke flaute, a posljednje riječi uputio je pjesniku Israelu Nadari, koji je flautu svirao.

Čovjek koji je znao razgovarati s drvećem i pticama, proricati budućnost i čitati prošlost iz ljudskog lica, ostavio je dio svoje magije ovom gradu, a svoje ime dvijema najljepšim sinagogama Safeda – jednoj aškenaskoj, drugoj sefardskoj.

Josef Karo i danas je smatran jednim od najvećih autoriteta Halahe – jevrejskog zakona, odnosno, običajnog prava. Zbornik *Šulhan aruh* (postavljen sto), štampan u Veneciji 1565, još je vodič za pobožne Jevreje. Na početku sefardskog dijela starog Jevrejskog kvarta nalazi se predivna plava sinagoga koja nosi njegovo ime. Dio sa najnižim nivoom poda je ponešto modificirana, gotovo autentična prostorija, gdje se Karo običavao zatvarati danima, ne komunicirajući s ljudima, i pišući svoje knjige.

Jakov Berav, religiozni i bogati trgovac, osnivač Fondacije za kulturni i ekonomski razvoj, čuven je i po pokušaju da restaurira instituciju drevnog Sinedrijona (Sanhedrina), anatemisanu u doba Rimljana. Protivljenje jerusalimskih rabina bilo je uzrok neuspjeha ove ideje.

Šelomo Alkabete, mistik i pjesnik, autor je "Leha Dodi", himne s kojom se Šabat i danas dočekuje u svim sinagogama širom svijeta.

Moše Alšeh, član Rabinskog savjeta, bavio se problemom Maranosa, španskih Jevreja, koji su u doba inkvizicije bili prisiljeni na konverziju. Ideja njihovog vraćanja ortodoksnom judaizmu, dovela je u Safedu do izgradnje posebne sinagoge u tu svrhu, poznate "Alšeh" ili "Baalei Tešuva" sinagoga.

Generalno, škole nastale u XVI vijeku u Safedu, izvršit će veliki uticaj na razvoj religijske misli, posebno u okviru hasidskih pokreta XVII stoljeća.

U "zlatnom dobu" grad je, prema popisima obveznika plaćanja taksi, nastanjivalo 15.000 ljudi. Poznato je da su stanovnici živjeli podjeljeni u susjedstva prema etničkom porijeklu i običajima. Nekakva globalna podjela sjekla je grad na "Mosta arabim" – arapsko govorno područje, s jedne strane, te Španski, Portugalski i Italijanski kvart, s druge.

Doba blagostanja i cvjetanja potrajat će gotovo čitavo stoljeće.

Ozbiljnije nevolje nastaju sa početkom XVII stoljeća prouzrokovane ratovima Otomanske imperije, kao i cjelokupnom političkom situacijom u svijetu. Oko 1650. godine Jevrejski kvart je nastanjivalo 800, a krajem vjeka svega 100 ljudi. Zajednica je egzistirala uglavnom zahvaljujući pomoći Haluke iz inostranstva.

Imigracija oko 300 hasida predvođenih Vitevskim, 1777. godine ponešto je oživjela grad, ali zakratko; dolazak oponetske sekte "mitnagdim" sa Mendelom i Sneklovom već 1809. značit će početak borbe za vlast između dva pokreta, što vodi daljem slabljenju zajednice i opadanju njenog uticaja.

Safed će preživjeti Napoleonove ratove, ali potonju borbu za prevlast sa Jerusalimom će izgubiti. Prva štamparija Srednjeg istoka, ustanovljena 1576. u Safedu, bit će 1832. preseljenja u Jerusalim.

Mnogi pripadnici sekte "mitnagdim" će otići, te potkraj XIX stoljeća nalazimo haside kao vodeću snagu u gradu, koja će predstavljati bazu za kasniju relativno moćnu aškenasku zajednicu.

Jevreji orijentalnog porijekla i Španije, kao starosjedioci, i dalje ostaju ovdje, a pratimo nove migracije Sefarda, od kojih je možda najznačajnija ona iz 1830, kada je francusko osvajanje Alžira dovelo do velikog egzodusa Jevreja. Od tada pratimo porodično stablo Abu, ljudi koji će u životu grada odigrati vrlo značajnu ulogu.

1833. je godina kuge.

1837. godine naselje će biti gotovo uništeno strahovitim zemljotresom. Oko 2000 stanovnika, skoro polovina populacije, poginulo je u ruševinama. Posle ovoga, grad će umnogome izmijeniti svoj izgled, budući da su svi bitniji objekti tada oštećeni ili ruinirani, te kasnije obnovljeni.

27. maja. 1918. počinje razdoblje britanske uprave. Grad ponovo postaje centar Gornje Galije, ali njegov preporod i ekonomska sanacija teku veoma sporo.

Opet imamo nered i sukobe između arapskog i jevrejskog stanovništva, te će vlasti 1929. radi njihovog suzbijanja, izgradnjom "Ole'Ha Gardom" stepeništa, presjeći stari grad na jevrejski i arapski deo.

Rat za nezavisnost, započet 30. novembra 1947, okončan je 10. maja 1948, kada su Britanci napustili Safed.

Istorija, sama po sebi, može da nas interesuje ili ne, ali činjenica da na nevelikoj teritoriji ovog grada postoji čitav etno–muzej, riznica nasljeđa raznih kultura, nameće potrebu da se u nju zaviri. Osvajači su rušili, ali i gradili novo: doseljenici interpolirali svoje običaje, udahnuli gradu dah svojih domova. Sve to učinilo je da arhitektura Safeda, kao što rekoh na početku, ima prepoznatljiv šarm i specifičan kvalitet.